

**UNIVERSITATEA BABEȘ - BOLYAI
FACULTATEA DE TEOLOGIE REFORMATĂ**

ÎNVĂȚĂMÂNTUL DIN FĂGĂRAȘ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

CONDUCĂTOR ȘTIINȚIFIC:
Prof. univ. dr. BUZOGÁNY DESIDERIU

DOCTORAND:
FEJÉR TAMÁS-GÁBOR

**CLUJ-NAPOCA
2011**

Cuprins

I. Introducere

I. 1. Izvoare

II. Constituirea și organizarea bisericii reformate din Făgăraș în secolul al XVII-lea

II. 1. Statutul ecleziastico-juridic al bisericii reformate făgărășene

II. 2. Formarea bisericii

II. 3. Înființarea consistoriului

II. 4. Conviețuirea reformato-luterană din Țara Făgărașului în secolul al XVII-lea

II. 5. Conviețuirea reformato-catolică din Țara Făgărașului în secolul al XVII-lea

II. 6. Preoții bisericii făgărășene din epoca principatului și veniturile acestora

II. 6. 1. Predicatorul prim

II. 6. 2. Predicatorul secund

II. 6. 3. Veniturile preoților

III. Școala reformată din Făgăraș și elevii săi în secolul al XVII-lea

III. 1. Scurt istoric de la înființare până la 1639

III. 2. Rectorii particulei

III. 2. 1. Veniturile dascălilor

III. 3. Praeceptorii

III. 4. Statutul școlii

III. 5. Structura particulei

III. 6. Elevii școlii

III. 7. Efectivul elevilor. Aria de recrutare

III. 8. Administrarea și supravegherea școlii

III. 9. Biblioteca

III. 10. Clădirea școlii

IV. Școala românească din Făgăraș

IV. 1. Conviețuirea reformato-ortodoxă din Țara Făgărașului în secolul al XVII-lea

VI. 2. Înființarea și statutul școlii românești

V. Concluzii

VI. Anexe

VII. Izvoare inedite (fonduri arhivistice și manuscrise)

VIII. Bibliografie

Cuvinte cheie:

Istoria învățământului, istorie ecleziastică, relații interconfesionale, calvinism, ortodoxie, luteranism, identitate confesională, “particula” reformată, școala românească, jurisdicție ecleziastică, “liber baronat”, matricole, consistoriu, statute școlare, arie de recrutare, Țara Făgărașului

I. Introducere

Teza de față analizează istoria instituțiilor de învățământ din Făgăraș în secolul al XVII-lea. Luând în considerare faptul că statutul de liber baronat al domeniului, respectiv situația juridico-ecleziastică aparține bisericii reformate din Făgăraș și-a manifestat influența inclusiv la nivelul școlilor înființate la Făgăraș, am analizat înainte de toate constituirea și organizarea parohiei, precum și procesul care a condus la formarea acestui statut juridic special. Am urmărit să clarificăm mai cu seamă circumstanțele înființării și funcționarea consistoriului, de vreme ce atât supravegherea conducerii școlii, cât și întreținerea instituției intrau în competențele sale. Având în vedere faptul că, comunitățile luterane și ortodoxe din Țara Făgărașului au fost subordonate jurisdicției consistoriului, am considerat necesară extinderea anchetei și asupra problematicei complexe a coabitării celor trei confesiuni, ținând seama de faptul că, spre exemplu, încercările de calvinizare a comunității ortodoxe au influențat în mod considerabil circumstanțele înființării și funcționării școlii românești. În continuare am prezentat istoria școlilor făgărașene. Târgul populat deopotrivă de maghiari, români și sași găzduia de-a lungul secolului al XVII-lea două instituții de învățământ: cea ungurească (reformată), care funcționa cu mici întreruperi încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, precum și școala românească fondată în anul 1657 de către principesa Susana Lorántffy. Cunoștințele pe care le avem despre particulele reformate din Transilvania sunt lacunare, fapt care justifică investigarea funcționării și structurii școlii reformate. Prelucrarea celei mai vechi matricole maghiare reformate, concluziile derivate din analiza biografiei rectorilor făgărașeni, precum stabilirea ariei de recrutare a școlii, au un aport semnificativ la istoria învățământului și bisericii reformate ardelenice, contribuind totodată la nuanțarea imaginii pe care o avem despre istoria culturală a Transilvaniei în secolul al XVII-lea.

Puținele surse referitoare la școala românească din Făgăraș au fost deja publicate, astfel că aportul prezentei teze la acest subiect constă în interpretarea acestora. Școala românească, a cărei înființare constituie un moment semnificativ în încercările de convertire a comunităților românești din Țara Făgărașului la calvinism, a jucat, timp de jumătate de secol, un rol substanțial în viața culturală și bisericească a ținutului. Istoria școlii românești, în esență, este deja cunoscută, cu toate acestea conturarea unei imagini de ansamblu cu privire la sistemul educațional din Făgăraș, pare să justifice recitirea surselor aferente, precum revizuirea anumitor constatări formulate în literatura de specialitate.

Teza este așadar structurată în jurul celor trei teme majore amintite mai sus, conținând trei capitole. Desigur, varietatea surselor cu care am operat în schițarea problematicii a necesitat mai multe tipuri de abordări.

Capitolul II.

Capitolul al doilea debutează cu prezentarea statutului de liber baronat al Țării Făgărașului, considerând că acesta a influențat într-un mod decisiv evoluția structurilor ecleziastice, precum și raporturile interconfesionale din acest ținut. În continuare am analizat constituirea, structura și statutul juridic special al parohiei reformate, ajungând la concluzia, că cele trei trăsături distinctive ale bisericii făgărășene, anume vizitația episcopală, înființarea timpurie a consistoriului, precum jurisdicția exercitată asupra bisericilor ortodoxe și luterane din Țara Făgărașului se datorează următoarelor cauze:

a) statutului de liber baronat al Țării Făgărașului (datorită căruia ierarhii bisericilor ortodoxe și luterane nu-și puteau exercita obișnuita jurisdicție, competențele lor fiind parțial preluate de către consistoriul reformat),

b) așezării geografice (din pricina căreia biserica nu putea fi încadrată în niciun protopopiat, drept urmare s-a plasat sub vizitația episcopală și nu archidiaconală, iar anumite funcții ale sinodului parțial, precum judecarea proceselor de divorț, au fost preluate de către tribunalul matrimonial alcătuit din preoții făgărășeni și membrii consistoriului),

c) eterogenității etnice și confesionale (îndeosebi existența unei însemnate comunități săsești luterane, dar și o prezență românească importantă, din pricina cărora conducerea orașului nu avea cum să coincidă cu cea a bisericii reformate).

În ceea ce privește începuturile bisericii reformate din Făgăraș, pe baza analizei izvoarelor am putut deduce faptul că, în anii 70 din secolul al XVI-lea comunitatea

reformată era deja organizată în parohie, însă odată cu trecerea domeniului în anul 1584 în posesia lui Baltazar Báthory, un susținător al contrareforme, numărul lor s-a diminuat considerabil. Comunitatea a reușit să-și consolideze din nou pozițiile în cadrul târgului numai la începutul secolului al XVII-lea. Locuitorii sași ai târgului însă nu au îmbrățișat noua etapă a reformei, la fel precum nici comunitățile române sau comercianții greci din Făgăraș nu au renunțat la ortodoxie.

Principele Gabriel Bethlen a acordat o atenție deosebită parohiei făgărășene: în ultimii ani ai domniei sale s-a început construcția bisericii reformate, iar prin decretul său din 1629 a înființat la Făgăraș primul consistoriu al bisericii reformate din Transilvania. Așadar, în vederea conducerii bisericii, Bethlen a înființat un corp laic decizional distinct de conducerea orașului, întrucât componența magistratului nu era omogenă din punct de vedere etnic și religios. Noua conducere însă, alcătuită din persoane respectabile din cadrul comunității târgului, oferea o anumită siguranță în stoparea posibilelor conflicte din sânul parohiei, dar mai cu seamă o garanție în consolidarea poziției comunității reformate din Făgăraș.

Datele cu privire la structura bisericii până la 1660 sunt sporadice. Consolidarea acestei structuri a avut loc în timpul stăpânirii făgărășene a principesei Susana Lorántffy. Presupunem că reglementările detaliate privind funcționarea consistoriului se datorează lui Bethlen, sau – datorită susținerii acordate adepților presbiterianismului – tocmai Susanei Lorántffy, însă primul asemenea regulament datează abia din perioada domniei lui Mihai Apafi, din 1664, completată mai apoi în 1670 de prevederile aceluiași principe. Din analiza statutului din 1664 reiese faptul că, supravegherea disciplinei bisericești, care era cea mai importantă atribuție a consistoriului calvinian, fusese o sarcină însemnată, dar nicidecum cea mai semnificativă a consistoriului făgărășean.

În continuare am investigat relațiile interconfesionale reformato-luterane, respectiv catolice. În Țara Făgărașului, comuna Șercaia, târgurile Beclean și Făgăraș fuseseră locuite în parte de către sași luterani. În mod cert Făgărașul găzduia o comunitate săsească importantă, dintre care o parte, foarte probabil concomitent cu populația maghiară a târgului, sau ca urmare a restrângerii libertăților de a practica luteranismul, a trecut la calvinism, ori cel puțin acceptaseră serviciile preoților reformați. Aceștia din urmă, aparent, s-au integrat în viața parohiei, însă drepturile religioase ale sașilor rămași luterani fuseseră diminuate semnificativ, neavând dreptul de a ține preoți. Unica modalitate pentru evanghelici de a-și păstra identitatea religioasă a fost frecventarea bisericii luterane din Beclean, precum invitarea preotului din acest târg la Făgăraș cu ocazia înmormântărilor,

cununiilor și botezurilor. În mod cert, luteranii făgărășeni au menținut relații strânse de-a lungul timpului cu conducerea laică și ecleziastică a “națiunii” săsești, cu sprijinul cărora, în primăvara anului 1700 au reintrodus luteranismul în Făgăraș. Moment după care chiar și sașii cândva convertiți la calvinism s-au alăturat bisericii luterane. Pe baza analizei acestor raporturi confesionale am ajuns la concluzia, că biserica reformată de la Făgăraș – cu sprijinul stăpânilor Țării Făgărașului – urmărea convertirea luteranilor sași, îndeosebi prin restricționarea drepturilor religioase ale acestora, încercare care în mod cert ar fi condus la reușită dacă Țara Făgărașului nu s-ar fi situat în apropierea landului săsesc. Astfel presupunem că, între reformații și luteranii din Făgăraș, exista o tensiune continuă, ceea ce foarte probabil s-a făcut simțită încă de la începuturile secolului al XVII-lea în viața târgului și pe alte paliere decât cel religios.

Într-un final am analizat și relațiile dintre biserica reformată și catolicii din Făgăraș. Numărul catolicilor era nesemnificativ aproape pe întreaga durată a secolului al XVII-lea. După moartea lui Baltazar Báthory în 1595, comunitatea catolică s-a diminuat considerabil și în decurs de câteva decenii s-a integrat în rândul reformaților, respectiv în comunitatea luterană. Din acest motiv nu sunt menționați în surse, însă dispozițiile date de către Mihail Apafi sau Ana Bornemissza, prin care se pronunțau împotriva prezenței catolice la Făgăraș, ba mai mult interziceau acționarea preoților și misionarilor catolici în Țara Făgărașului, totuși sugerează faptul că printre funcționarii domeniului și locuitorii târgului au existat și adepți ai catolicismului. În ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea catolicismul reapare în Făgăraș, datorită unui misionar franciscan, care avea intrare liberă la garnizoana cetății, iar din 1702 avem cunoștință și despre funcționarea unui misionar iezuit. Catolicismul însă a reintrat în cursul ei firesc abia la începutul secolului al XVIII-lea.

Capitolul III.

Capitolul al treilea prezintă istoria particulei reformate maghiare din Făgăraș. Istoria celor mai importante instituții de învățământ reformate din Transilvania este cunoscută în fața cercetării istorice, însă, în ceea ce privește particulele reformate (exceptând cea de la Orăștie), informațiile pe care la avem sunt incomplete, iar în cazul unor școli – precum cea de la Făgăraș – în esență, nimic nu ne este cunoscut. Acest fapt justifică inițiativa care vizează investigarea aprofundată a particulei reformate din

Făgăraș, cercetare care contribuie în mod substanțial la istoria învățământului ardelenesc din secolul al XVII-lea.

Atunci când ne exprimăm cu privire la începuturile învățământului protestant din Făgăraș, nu ne referim la fundarea unei noi instituții. Școala existentă încă dinaintea reformei, care oferea o pregătire practică, corespunzătoare cerințelor comunității târgului, ajunge din a doua jumătate a secolului al XVI-lea sub conducere protestantă, iar o dată cu ascensiunea comunității reformate de la începutul secolului al XVII-lea, această instituție de învățământ va suferi a serie de modificări, dintre care unele vizau structura sa, iar altele conținutul materiilor predate. Procesul propriu zis însă nu poate fi surprins din pricina lipsei izvoarelor.

După încercările grele la care era supusă biserica reformată făgărașeană la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de-al XVII-lea, o dată cu instaurarea domniei lui Gabriel Bethlen, parohia va beneficia de sprijinul substanțial al principilor calvini, ceea ce în mod cert avuse consecințe benefice și asupra evoluției școlii maghiare. Având în vedere activitatea de susținere educațională și bisericească a principesei Susana Lorántffy, soția principelui Gheorghe Rákóczi I, presupunem că principesa a luat sub protecția sa, încă de la începuturile stăpânirii sale făgărașene (1634) și particula reformată a orașului.

Școala reformată de la Făgăraș se încadra în rândul așa numitelor „academica promotio”. Denumirea acoperă acele instituții școlare, care ofereau tinerilor absolvenți de colegii prin angajarea lor ca rectori, pe o durată determinată, de obicei de 2-3 ani, posibilitatea să strângă fonduri pentru viitoarele lor peregrinări academice. Rectoratul așadar presupunea doar o funcție tranzitorie pentru cei ce urmau să devină preoți. Pe parcursul cercetărilor am întocmit lista rectorilor făgărașeni, care relevă faptul că între anii (1577) 1639–1704 școala de la Făgăraș a avut 35 de rectori, printre care regăsim numele unor reprezentanți iluștrii ai culturii ardelenice precum Laskói Csókás Péter, Tiszabecsi Gáspár, Misztótfalusi Kis Miklós, Bonyhai György etc. (Învățătorii își desfășurau activitatea între 1 respectiv 4 ani, majoritatea lor poposind la Făgăraș câte 2 ani.) Am extins ancheta și cu privire la școlarizarea foștilor rectori, iar cercetările au evidențiat faptul că 3 dintre aceștia au studiat la Alba Iulia, 8 la Aiud, 11 la Colegiul din Sárospatak exilat la Alba Iulia, 1 la Cluj. Pe baza analizei acestor date, se poate afirma faptul, că școala de la Făgăraș până în anul 1672 era particula colegiului din Alba Iulia/Aiud, mai apoi, după 1672 celui din Sárospatak/Alba Iulia. Așadar particula reformată din Făgăraș, în limitele posibilităților sale, urma exemplul, atât prin structură, cât și prin materii predate și metodologie, celor două instituții de învățământ sus menționate.

Salariile profesorilor proveneau pe de o parte din contribuția plătită de toți locuitorii târgului indiferent de apartenența etnică și confesională, pe de altă parte din veniturile domeniului alocate în natură și bani de către stăpânii Țării Făgărașului. Acestor plăți se adaugă taxele de școlarizare (didactrum), respectiv masa și cazarea asigurată în cadrul școlii. Analiza acestor venituri dovedesc faptul că școala de la Făgăraș se număra printre acele instituții de învățământ din Transilvania, unde rectorii pricepuți reușeau să acumuleze în doar 2–3 ani suma necesară pentru începerea peregrinației academice.

Învățătorii au fost ajutați în sarcinile lor didactice de către praeceptori. Înființarea acestei funcții se datora creșterii semnificative în număr a studenților făgărășeni, rectorul ne mai putând îndeplini toate atribuțiile educaționale față de elevi. Praeceptorii proveneau fie din rândul studenților care și-au întrerupt studiile colegiale, fie din rândul elevilor eminenți făgărășeni. Aceștia aveau sarcina de a instrui clasele elementare, în tot acest timp la rândul lor audiind clasele superioare sub îndrumarea rectorului. Activitatea lor didactică fusese onorată cu suma modestă de 20 de forinți pe an, căreia i se mai adăugau plățile în natură.

În ceea ce privește statutele școlii (*leges scholae*) din anul 1688, după o analiză atentă, am ajuns la concluzia că regulamentul conține doar sporadic elemente preluate din statutele colegiului de la Alba Iulia/Aiud. Legile școlii pot fi grupate în două mari unități: prima conținând articole cu caracter general, a doua cuprinde articole cu privire la funcțiile îndeplinite de către elevi în cadrul asociației autonome a elevilor (*coetus*), precum la taxele plătite rectorului.

Statutele sus menționate ne dezvăluie câteva detalii și cu privire la structura școlii. Așadar elevii făgărășeni pot fi grupați pe baza studiilor urmate, respectiv pe baza taxelor pe care le plăteau învățătorului, în șase grupe: 1. abecedarii (50 denari), 2. rudimentarii (1 forint), 3. *grammatistae* (2 forinți), 4. *syntaxistae* (2 forinți), 5. *poetae, rhetores, oratores* (3 forinți) 6. *studiosi logicae, theologiae, philosophiae* (4 forinți). Pe baza enumerării de mai sus am constatat că școala din Făgăraș oferea o pregătire gimnazială celor ce urmau să-și continue studiile la colegiu.

Conform stadiului actual de cercetare matricola făgărășeană din 1639 este cel mai vechi registru școlar reformat din Transilvania. Menționăm, că întocmirea registrelor în școlile protestante ardeleni a devenit o practică comună în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Analiza matricolei relevă faptul că, numărul tinerilor care studiau sub conducerea unui rector în școala de la Făgăraș rareori depășea cifra de 18. În opinia noastră în ceea ce privește frecventarea claselor superioare școala se situează pe aceeași

poziție cu particula reformată de la Orăștie, a cărei matricolă înșiră 132 de elevi pentru anii 1669-1695, pe când registrele din Făgăraș enumeră 124 studioși pentru aceeași perioadă.

Aria de recrutare a unei școli poate fi stabilită prin identificarea localității de origine a celor ce o frecventau. În această anchetă am urmărit metoda aplicată de către profesorul Jakó Zsigmond în prelucrarea matricolelor colegiului din Aiud, anume am presupus că numele derivat din denumirea unei localități reflectă locul de proveniență a studentului respectiv. În acest mod am reușit să identificăm originea a 207 (adică 73,92%,) dintre cei 280 de elevi enumerați în matricolă.

Demersul nostru relevă faptul că jumătate dintre studenții înregistrați erau din scaunele secuiești (105, adică 50,72%), dintre care o proporție covârșitoare, 77,13%, provenea din Trei Scaune (81 elevi). Studenții originari din Secuime, din punct de vedere numeric, erau urmați de elevii din scaunele săsești (39 elevi, 18,84%). În mod cert nu toți studenții din aceste scaune erau sași, analiza noastră evidențiind faptul, că aproape jumătate au fost maghiari care locuiau în acele zone. Considerăm că motivul principal pentru care un elev sas a optat pentru școala de la Făgăraș (sau pentru alte școli maghiare) era cel de a însuși limba maghiară. Cel de-al treilea grup numeric era alcătuit din tinerii proveniți din comitate (27 elevi, 13,04%); totodată școala făgărășeană a avut 36 elevi (17,39%) și din afara Transilvaniei. Așadar aplicând metodologia sus menționată, am ajuns la concluzia că studențimea particulei provenea în primul rând din comunitățile reformate ale scaunelor secuiești și nu din Țara Făgărașului. Acest fenomen se explică desigur prin faptul, că Țara Făgărașului era un ținut cu populație eminentemente românească, ortodoxă, iar scaunele săsești situate la nord de Olt erau comunități luterane.

Capitolul IV.

În capitolul al patrulea am investigat raporturile interconfesionale reformato-ortodoxe din Țara Făgărașului, îndeosebi istoria școlii românești înființate de Susana Lorántffy. Având în vedere faptul că, configurarea raporturilor speciale dintre biserica ortodoxă din Țara Făgărașului și cea reformată făgărășeană, în care înființarea școlii românești din 1657 marchează o etapă semnificativă, se definește în esență prin încercările de apropiere a populației române de biserica reformată, ne-am propus, ca în capitolul de față să analizăm complexitatea acestor relații, dar mai cu seamă să evidențiem aspecte rareori dezbătute în literatura de specialitate, care se referă la circumstanțele înființării și funcționării școlii.

Analiza de până acum permite sesizarea următoarelor trăsături ale relației reformato-ortodoxe: dispozițiile principilor și stăpânilor Țării Făgărașului, influențate și de relațiile politice cu voievodatele românești, prin care comunitățile ortodoxe din Țara Făgărașului au fost trecute sub supravegherea fie a vlădicăi din Alba Iulia, fie a episcopilor reformați maghiari, ori sub controlul protopopului sau episcopului ortodox din Țara Oltului, ori a consistoriului reformat din Făgăraș, relevă faptul că, principii și posesorii domeniului nu au găsit calea cea mai propice pentru îmbunătățirea vieții spirituale a comunităților ortodoxe, și nici modalitățile prin care apropierea românilor de calvinism să fi fost eficientă pe termen lung. În mod cert, putem schița câteva succese sporadice (spre exemplu: introducerea limbii române în cult în cazul unor comunități, pregătirea preoților români s-a îmbunătățit considerabil datorită școlii românești), însă a existat o mare discrepanță între intenții și rezultate. Influențele reformei s-au manifestat și prin convertiri. Calvinismul a fost îmbrățișat îndeosebi de către funcționarii români care dețineau diverse slujbe în administrația domeniului.

Școala românească fondată în 1657 la Făgăraș, care timp de jumătate de secol a jucat un rol important ca centru cultural și spiritual al populației române din Țara Făgărașului, a stârnit în a doua jumătate a secolului trecut și interesul istoriografiei maghiare, pe când cercetarea română s-a aplecat asupra acestui subiect deja din prima jumătate a secolului XX. Conform programului de reformare, principii și episcopii calvini au înființat școli comunităților ortodoxe cu scopul ca aceștia să învețe scrierea și citirea în limba română, urmărind în acest mod pe de o parte instruirea acestora în vederea acceptării noii credințe, pe de altă parte menținerea lor în această credință. Dat fiind faptul că baza reformei putea fi asigurată doar dacă preoții români asimilau și literatura teologică de limba latină, în curând – în vederea însușirii elementelor culturii protestante – s-ar fi introdus predarea limbii latine. În principiu în acest demers se situează și înființarea școlii făgărașene din 1657, ai cărui scop era instruirea preoților și învățătorilor români din Țara Făgărașului, iar statutele școlii prevedeau posibilitatea ca elevii eminenți să-și continue studiile în școlile latine. Limba de predare la Făgăraș era cea română, iar instituția, precum și învățătorul român se aflau sub supravegherea consistoriului reformat. Structura școlii se aseamăna cu cea a particulei reformate, organizată pe trei nivele: la cel inferior se regăseau cei mai tineri, urmași de învățăcei, iar la nivelul superior se instruiu gramaticii.

Sursele cu privire la funcționarea școlii – exceptând actul de întemeiere – sunt lacunare. Izvoarele atestă prezența primului învățător al școlii abia în anul 1662, identificat în persoana lui Mihail Szilvási. Acesta beneficia din partea principesei de un salariu

surprinzător de mare, care depășea veniturile rectorului școlii ungurești, și concura chiar cu salariul prim-preotului făgărășean. Ultimele informații referitoare la școala românească datează din 1695, iar în ultimii ani ai secolului, odată cu unirea religioasă cu biserica Romei, școala a încetat să mai funcționeze.

Despre elevii care au studiat la școala de la Făgăraș sau despre proveniența lor, avem puține informații. Așa cum rezultă din analiza vizitației canonice din 1658, o parte a studențimii provenea din rândul acelor grămăticii neinstruiți, care își exercitau deja profesia, și care doar prin însușirea cunoștințelor necesare ocupației lor puteau să-și păstreze slujba. Cealaltă parte a elevilor era alcătuită din tineri dornici să devină învățători ori preoți. Considerăm însă, că majoritatea studiosilor, la fel precum în cazul particulei maghiare, au urmat doar nivelul inferior al școlii în vederea însușirii cunoștințelor elementare de scris și citit. Această pregătire era deja suficientă pentru obținerea unei funcții avantajoase în administrația domeniului sau a târgului.

Mulți istorici consideră că școala se bucura de popularitate, și că a fost frecventată chiar și de tineri din Moldova și Țara Românească. Această afirmație se bazează însă doar pe o singură sursă, anume pe o însemnare marginală din 1677 dintr-un manuscris de limba slavonă veche și română păstrat la mănăstirea din Neamț, care relatează, că manuscrisul a fost redactat de un anumit călugăr Ionașcu, pe când a studiat gramatica în Țara Oltului.

Concluziile formulate de cercetătorii români cu privire la școala de la Făgăraș, precum la rolul îndeplinit de către aceasta în viața românilor, sunt contradictorii. Înființarea școlii de către principesa Susana Lorántffy este percepută de cercetători, în general, ca fiind un instrument de calvinizare a românilor, majoritatea lor însă admit efectele benefice ale acestei fundări asupra vieții culturale a românilor făgărășeni. În mod cert principesa fusese motivată în inițiativa sa în egală măsură de voința de a ridica comunitatea ortodoxă făgărășeană din „*neștiința grozavă*” în care se afla, dar și apropierea acesteia de biserica reformată. În opinia noastră, fundarea Susanei Lorántffy poate fi apreciată la adevărata sa valoare doar dacă o plasăm în contextul reglementărilor eclesiastice ale principilor și stăpânilor Țării Făgărașului cu privire la ortodoxia din acest ținut, iar gestul principesei trebuie analizat nu doar din perspectiva efectelor culturale pozitive, pe care le-a avut asupra comunităților ortodoxe, ci și din perspectiva vieții bisericesti ortodoxe. Întrucât reformarea comunităților române din unele zone ale principatului (Țara Hațegului, Caransebeș și Bihor) a avut rezultate favorabile, încercările de reformare din Țara Făgărașului par a fi înțelese de la sine. Pe când însă în regiunile sus menționate reforma a fost facilitată de raporturile sociale și culturale existente, Țara

Făgăraşului atât în evoluția sa socială, cât și în formarea vieții bisericești a rămas în relații strânse cu Țara Românească, drept urmare încercările de reformare s-au izbit de o rezistență mai puternică. Nereușita dispozițiilor cu privire la visitațiunile canonice date de Susana Lorántffy în anul 1657 se datorează aversiunii comunității tradiționale ortodoxe față de liturgia de limba română, de visitațiile reformate maghiare, dar mai cu seamă față de jurisdicția exercitată de consistoriul reformat – cu alte cuvinte de o ordine ecleziastică mult mai riguroasă, nouă și străină acestora. Din această perspectivă desigur nici înființarea școlii și nici visitațiile nu pot fi apreciate ca fiind succese, chiar dacă acestea serveau în mod evident interesele românilor. Stăpânii Țării Făgăraşului – chiar dacă au urmărit îmbunătățirea vieții bisericești românești în cadrul ortodoxiei, și nu tindeau neapărat la o calvinizare forțată – prin reglementările lor au tentat la perturbarea acelei lumi tradiționale ortodoxe, datorită căreia populația română și-a putut păstra identitatea confesională.

Anexa disertației cuprinde acele documente și acte, care au fost alese în urma consultării unui vast material arhivistic, și care sunt considerate cele mai însemnate și reprezentative cu privire la problemele dezbătute în disertație, facilitând înțelegerea mai clară a acestora.

Bibliografie selectivă

1. 1540–1848. évi erdélyi törvények. Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp, 1900. I. könyv: Approbatae Constitutiones regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum.
2. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I–III. Herepei János cikkei. Bp–Szeged 1965–1971. (I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében.; II. Apáczai és kortársai; III. Művelődési törekvések a század második felében).
3. A Küküllői Református Egyházmegye parciális zsinatainak végzései I. 1638–1720. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel és mutatókkal közzéteszi Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente. Kolozsvár, 2008.
4. A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848. (Fontes rerum scholasticarum VI. Szerk. Keserű Bálint). Bevezetéssel közzéteszi Tonk Sándor. Szeged, 1994.
5. A pápai református kollégium diákjai 1585–1861. (Szerk. Köblös József) (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 9.) Pápa, 2006.
6. A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere. Összeállította, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmánnyal, jegyzetekkel

- és mutatókkal közzéteszi Buzogány Dezső–Ősz Sándor Előd–Tóth Levente. I. 1648–1800. Kolozsvár, 2008.
7. Albu, Nicolae: Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800. Blaj, 1944.
 8. Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Tóth Gyula. 1972.
 9. Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei. I. 1569–1602. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–3.). VII/3. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005.
 10. Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt–Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006.
 11. Békefi Remig: A marosvásárhelyi ev. ref. iskola XVII. századi törvényei (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XVIII/1900. 8. sz.)
 12. Benda Kálmán: Erdély politikai kapcsolatai a roman vajdaságokkal a XVI. és XVII. században. In: Magyarok és románok (Szerk. Deér József és Gáldi László). II. Bp, 1944. 35–73.
 13. Benkő József: Transsilvania specialis. Erdély földje és népe. Fordította, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Szabó György. I. Buk–Kvár, 1999.
 14. Benkő Loránd: A régi magyar személynévadás. Bp, 1949.
 15. Binder Pál: Átfedések az Erdélyi fejedelemség szász és magyar protestáns egyházmegyéiben. In: Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica, 2/A. Bp, 1995. 115–129.
 16. Binder Pál: Contribuții documentare la geografia bisericească a românilor din Transilvania în secolele XVII–XVIII. (1643–1733). In: Mitropolia Ardealului. XXVI/1981. nr. 7–9. 533–548.
 17. Binder Pál: Közös múltunk. Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmuskori falusi és városi együttéléséről. Buk, 1982.
 18. Blaga, Mihoc: Susana Lorántffy, întemeietoarea școlii românești din Făgăraș (1657) Familia, 1997. 33, nr. 4, p.75–80.
 19. Bod Péter: Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762. Kvár, 1999.
 20. Bod Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Enyed, 1766.
 21. Bozzay Réka–Ladányi Sándor: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. Bp, 2007.
 22. Bunea, Augustin: Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Belgradului. Blaș, 1902.
 23. Călători străini despre Țările Române. Red. Maria Holban. II., V. Buc. 1970., 1973.
 24. Canones ecclesiastici ex veteribus qua Hungariensibus, qua Transilvaniensibus, in unum collecti... Maros Vásárhelyini, 1842.
 25. Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. (1551–1773). Collegit et edidit Ladislaus Lukács S. VI. (1707–1717). Romae, 1993.
 26. Dankó Imre: A kollégium partikularendszere. In: A Debreceni Református Kollégium története. (Szerk. Barcza József). Bp, 1988. 776–810.
 27. Demény Lajos: A református énekeskönyv 1642. évi román fordítása. Europa. Balcanica-Danubiana-Carpathica. 2/A. Annales. Bp, 1995. 169–176.
 28. Dobrescu, Nicolae: Fragmente privitoare la istoria bisericii române. Budapesta, 1905.
 29. Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki. XII. 1594–1602. Buc, 1903.

30. Dumitran, Ana: Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români: confirmările în funcțiile ecleziastice și programul de reformare a Bisericii ortodoxe din Transilvania. In: *Mediaevalia Transilvanica*. Tom. V–VI. 2001–2002. Nr. 1–2. 113–181.
31. Dumitran, Ana: Religie ortodoxă–religie reformată. Ipostaze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII. Cluj, 2004.
32. Dumitran, Ana–Gudor Botond–Dănilă Nicolae: Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI–primele decenii ale secolului XVIII). Alba Iulia, 2000.
33. Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Buk, 1974.
34. Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával sajtó alá rendezte Monok István–Németh Noémi–Tonk Sándor. (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez 16/2. Szerk. Keserű Bálint) Szeged, 1991.
35. Erdélyi országgyűlési emlékek. (Monumenta comitialia regni Transylvaniae. Szerk. Szilágyi Sándor.) I–XXI. Bp, 1876–1898.
36. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 34. Szerk. Keserű Bálint) Sajtó alá rendezte Balázs Mihály, Kruppa Tamás, Lázár István Dávid, Lukács László. Szeged, 1995.
37. Fehér Erzsébet: Lorántffy Zsuzsanna a magyar-román megbékélésért. In: *Confessio*, 3/1994.
38. Fleischer, Samuel: Gedenk-Blatt zur Feier des 200 Jährigen Bestandes des Ev. Gemeinde A. B. in Fogarasch. Hermannstadt, 1901.
39. Herepei János: A dési református iskola XVII és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói. In: *Erdélyi Múzeum* 46/1941. 215–234.
40. Herepei János: A gyalui iskola régi mesterei. In: *Erdélyi Múzeum*, 52/1947. 30–41.
41. Hörsik Richard: A sárospataki református kollégium diákjai 1617–1777. Sárospatak, 1998.
42. Jakó Zsigmond–Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662–1848. Buk, 1979.
43. Juhász István: A reformáció az erdélyi románok között. Kvár, 1940.
44. Juhász István: Az erdélyi egyházak XVII. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban. In: *Idem: Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792. közötti történetéből*. Kvár, 1996. 58–72.
45. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye (*Corpus statutorum Hungariae municipalium*). I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Bp, 1885.
46. Koncz József: A marosvásárhelyi evangélikus református kollégium története. Marosvásárhelyt, 1896. (Külön lenyomat a *Kollégium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőiből*).
47. Koncz József: Pápai Páriz Ferencz naplója 1649–1691. Irodalomtörténeti Közlemények, 2/1892–1893. 388–398., 499–515.
48. Kovács András: Épületek emlékezete – Nevezetes épületek Erdélyben. Bp, 2007.
49. Lázár Sándor: Lorántffy Zsuzsanna fogarasi iskolája. In: *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna I. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára* (szerk. Tamás Edit). Sárospatak, 2000. 187–192.
50. Literat, V.–Járay M.: Vizite calvinești la preoții români din Țara Făgărașului. In: *Anuarul Institutului de istorie națională*, VII. (1936–1938). 586–602.
51. Literat, Valer: Din trecutul bisericii românești din Făgăraș în veacul al XVII-lea. Sibiu, 1943.
52. Literat, Valer: Biserici vechi românești din Țara Oltului. Cluj, 1996.

53. Lukács Antal: Documente Făgărașene. I (1486–1630). Buc, 2004.
54. Lukács Anton: Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII–XVI). Buc, 1999.
55. Lupaș, I. Marina: Mitropolitul Sava Brancovici. Cluj, 1939.
56. Lupaș, Ioan: Documente istorice transilvane. I. 1599–1699. Cluj, 1940.
57. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. IV. (Magyar Történelmi Emlékek. Második osztály. Irók. XXXVIII.) Halmágyi István naplói 1752–53. 1762–69. és iratai 1669–1785. Közli Szádeczky Lajos. Bp, 1906.
58. Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp, 1981.
59. Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Bp, 1988.
60. Mészáros István: Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben. In: A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, III/1983. Bp, 1984. 41–53.
61. Meteș, Ștefan: Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria. I. (Până la 1698). Sibiu, 1935².
62. Meteș, Ștefan: Viața bisericească a românilor din Țara Oltului. Sibiu, 1930.
63. Monumenta Antiquae Hungariae. Edidit Ladislaus Lukács S. I. I–III. 1550–1592. Romae, 1969–1981.
64. Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által. Pest 1852.
65. Náhlik Zoltán: Lorántffy Zsuzsanna fogarasi román iskolája. In: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből. (Szerk. Mészáros István). Bp, 1980. 17–29.
66. Nussbächer, Gernot: Posesiunile orașului Brașov în Țara Făgărașului în secolele XV–XVII. In: Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. 1981. 325–336.
67. Ősz Sándor Előd: A szászvárosi református kollégium diáksága 1668–1848. (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 16.) Kvár, 2006.
68. Panaitescu, P. P.: Mihai Viteazul. Buc, 2002.
69. Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza. Bukarest, 1977.
70. Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szerk. Hoffmann Gizella. (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez. 6. Szerk. Keserű Bálint) Szeged, 1980.
71. Pokoly József: A fogarasi egyházközség levéltárából. In: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerk. Pokoly József. Bp, 1910. VIII. 106–141.
72. Pokoly József: Az első magyar ref. presbyterium keletkezése és szervezete. In: Protestáns Szemle, 13/1901.
73. Pokoly József: Az erdélyi református egyház területi beosztásáról. In: Protestáns Szemle, XI/1899. 301–320.
74. Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. I–V. Bp, 1904–1905.
75. Pompiliu, Teodor: Politica eclesiastică a lui Mihai Viteazul in Transilvania. Revista istorică, 4. 1993. 5–6. 473–789.
76. Prodan, David: Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI–XVII. In: Anuarul Institutului de Istorie din Cluj, VI. 1963. 161–312.
77. Prodan, David: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea. I–II. Buc, 1968.
78. Prodan, David: Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea. I–II. Buc, 1986–1987.
79. Prodan, David: Urbariile Țării Făgărașului. I–II. 1601–1680. Buc, 1970–1976.
80. Pușcariu, Ilarion: Documente pentru limbă și istoria I. Sibiu, 1889.

81. Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó. V. Chroniken und Tagebücher. II. (1392–1851). Brassó, 1909.
82. Rațiu, Ioan: Școala românească dela Fogaraș înființată de Susana Lorántffy la 1657. In: Foaia Scolastică, Nr. 11. 1911. Anul XIII. 321–331.
83. Rétyi Péter naplója. Előszóval és magyarázó jegyzetekkel közzéteszi Maria Ursuțiu. Buk, 1983.
84. Sabău, Nicolae: Două clopote din secolul al XVII-lea la Făgăraș. In: Ars Transilvaniae, IV. 1994. 135–143.
85. Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713 – (1736). (Erdélyi Tudományos Füzetek. 230. sz.) Kvár, 2000.
86. Solcan, Șarolta: Registrul parohial de botezuri al Bisericii Reformate din Făgăraș–sursă pentru demografia istorică a secolului al XVII-lea. In: Hrisovul. I. Buc, 1995. 90–100.
87. Szabó Miklós–Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szerk. Keserű Bálint). Szeged, 1992.
88. Szádeczky Béla: Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I Bornemissza Anna gazdasági naplója (1667–1690). Bp, 1911.
89. Szádeczky Lajos: A fogarasi nyilvános levéltárákról. In: Századok, 24/1890. 732–739.
90. Szádeczky Lajos: A fogarasi vár és uradalom történetéhez, 1662, 1682. In: Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, 1898.
91. Szádeczky Lajos: Fogarasi történeti emlékek. In: Erdélyi Múzeum, . 9/1892. 326–345, 410–431, 538–545, 607–639.
92. Székelyudvarhely református és katolikus diáksága 1670–1871. (Fontes Rerum Scholasticarum VIII. Szerk. Keserű Bálint). Bevezetővel közzéteszi Albert Dávid. Szeged, 2005.
93. Szoleczky Emese: Adalékok a fogarasi várnép és birtokos asszonya XVII. századi életéhez. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna. II. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. (Szerk. Tamás Edit) Sárospatak, 2000. 183–217.
94. Teutsch, G. D.: Urkundenbuch der Evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1862. I.
95. Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Bp, 1958.
96. Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen. Begründet von Albert Berger mit Ioan Dordea, Ioan Drăgan und Konrad G. Gündisch. Herausgegeben von Ernst Wagner. Köln–Wiemar–Wien, 1995. III. (1571–1585).
97. V. Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka (1637–1658) és utóélete. OSzK Évkönyve 1978/80. 291–341.
98. Váró Ferenc: Bethlen Gábor Kollégiuma. Nagyenyed, 1903.
99. Veress Endre: Carillo Alfonz jezsuit-ata levelzése és iratai (1591–1618). (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria. Vol. XXXII.) Bp, 1906.
100. Veress Endre: Epsistolae et acta jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571–1613). I. 1571–1583. Bp, 1911.
101. Veress Endre: Giovanni Argenti jelentései Magyar ügyekről 1603–1623. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 7. Szerk. Keserű Bálint). Szeged, 1983.
102. Veress, Andrei: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești. I–XI. Buc, 1929–1939.
103. Wesselényi István: Sanyarú világ II. 1707–1708. Közzéteszi Demény Lajos, Magyarai András. Buk, 1985.